

Металінгвістычныя выказванні дзяцей і іх аналіз

Развіццё металінгвістычных ведаў пачынаецца ў дашкольным узросце. Іх ўзнікненне звязана з агульнай перабудовай працэсаў перапрацоўкі інфармацыі, з паяўленнем ў дзіцяці здольнасці абстрагавацца ад кантэксту і асэнсавана кантраляваць уласныя пазнавальныя працэсы на мэтакагнітыўным ўзроўні. Па сцвярджэнні вядомага дзіцячага пісьменніка і даследчыка дзіцячага маўлення К.І. Чукоўскага, «...пачынаючы ад двух гадоў, усякае дзіця становіцца на кароткі час геніяльным лінгвістам...». Гэтай жа думкі прытрымліваецца С.Н. Цэйтлін, якая ў сваёй працы «Язык и ребенок», слухна заўважае, што дзіця дашкольнага ўзросту, не гледзячы на тое, што яно не валодае элементарнымі лінгвістычнымі паняццямі, можна смела назваць «маленькім лінгвістам». Па меркаванні даследчыцы, «існуе цэлы шэраг з'яў метамоўнага парадку – ад скрытага асэнсавання моўных фактаў да разгорнутых выказванняў метамоўнага характару, разважанняў дзіцяці пра мову», якія служаць пацвярджэннем таму, што маленькае дзіця цікавіцца мовай.

◀ *Што такое металінгвістычныя веды ?*

Металінгвістычныя веды (прыстаўка “мета” азначае *звыш* або *пасля*) – гэта здольнасць асэнсоўваць і маніпуляваць структурнымі адзінкамі мовы, рабіць мову аб'ектам спецыяльнага аналізу (у процілегласць простаму ўжыванню мовы як сродку зносін і пазнання без спецыяльнага асэнсавання яе структуры).

Металінгвістычныя веды выступаюць як самастойная лінгвістычная здольнасць, якая прама не залежыць ад агульнага ўзроўня авалодвання маўленнем дашкольнікамі. Яны выконваюць значную ролю ў працэсах

навучання і развіцця дашкольнікаў, таму што дазваляюць зрабіць даступную дзіцяці сістэму ведаў аб'ектам уласнай даследчыцкай дзейнасці.

Даследчыкі дзіцячага маўлення заўважаюць, што незалежна ад ўзросту і наяўнасці спецыяльных ведаў пра мову, дзіця ў працэсе маўленчых зносін назірае за мовай і робіць эмпірычныя абагульненні, якія ахопліваюць практычна ўсе ўзроўні мовы: фанетыку, лексіку, марфалогію, словаўтварэнне і крыху меней сінтаксіс, стылістыку (Жуйкоў С.Ф., Гваздзёў А.М., Лявонцьеў А.А., Щэрба Л.У., Сахін Ф.А., Тамбоўцава А.Г., Шахнаровіч А.М., Гохлернер М.М., Кларк Г., Кларк Е., Слобін Д., Залеўская А.А., Цэйтлін С.Н., Бажовіч Е.Д., Лурья А.Р., Аўчыннікава І.Г., Сіланцьева М.С.).

Узоры дзіцячага маўлення, прыведзеныя ў дзённікавых запісах А.М. Гваздзёва, слоўніках дзіцячага маўлення, якія складзены В.К. Харчанка, С.Н. Цэйтлін і іншымі даследчыкамі, з'яўляюцца прыкладам таго, што ўжо ў раннім узросце дзіця пачынае асэнсоўваць фанетычныя, лексічныя, а, крыху пазней, граматычныя і нават уласна стылістычныя з'явы.

У навуковых даследаваннях А.М. Шахнаровіча, Е.І. Ісенінай, К.Ю. Пратасавай, В. К. Харчанка, С. Н Цэйтлін і інш. адзначаецца, што ў засваенні мовы малому дапамагае метамоўная свядомасць, якая найбольш актывізуецца менавіта ў дашкольным ўзросце.

У асноўным дзіця засваівае мову ў тры гады. У гэты ж час фарміруюцца першыя метамоўныя навыкі, якія праяўляюцца ў разважанні дзіцяці над моўнымі фактамі. Найбольш яскрава гэтая з'ява адлюстроўваецца ў дзіцячай словатворчасці: *“Бачыш, які ў мяне жаўцак выскачыў”*, *“Я праўдун”* і г.д.

Авалодванне мовай малым дзіцём непасрэдна звязана з метамоўнай, метакагнітыўнай дзейнасцю.

◀ *Што такое метамоўная дзейнасць?*

Пад метамоўнай дзейнасцю разумеецца цікавасць да моўных з'яў, наяўнасць «пачуцця мовы», якое «...ўзнікае мімавольна, як пабочны прадукт дзейнасці, накіраваны на авалодванне практыкай маўленчых зносін» [Божович Л.И. 1946: 41]. Пры гэтым крыніцай моўнага развіцця з'яўляецца не прыроджаная схема, а дзейнасць. Такім чынам, «пачуццё мовы» выступае як больш высокая ступень рэалізацыі маўлення.

Перапрацоўка дзіцём таго, што неабходна зразумець фіксуецца ў спецыфічных мазгавых кодах, але не заўсёды даступна для вербалізацыі. Атрыманыя пры гэтым прадукты носяць функцыянальны характар. Яны звязаны з ведамі працэдурнага тыпу і выконваюць ролю дзейнасных арыенціраў у працэсах гаварэння і разумення маўлення дзіцём. Дзіця выпрацоўвае гэтыя веды «для сябе», у сваіх індывідуальных кодах і выкарыстоўвае іх на розных узроўнях асэнсоўваемасці. Даследчыкі дзіцячага маўлення, прыводзячы яскравыя прыклады праяўлення метамоўных здольнасцей дзяцей дашкольнага, адзначаюць, што не ўсе назіранні над пабудовай моўнай сістэмы вербалізуюцца: асэнсаванне маленькімі дзецьмі мовы і маўлення адбываецца на ўзроўні аўтаматычнага неасэнсоўваемага кантролю і рэгулявання дзіцём свайго маўлення.

Розная ступень аналіза моўных з'яў (метамоўнай дзейнасці) даследавана ў работах расійскага псіхолага А.М. Лявонцьева, а таксама замежных даследчыкаў дзіцячага маўлення Е. Кларк, Д. Слобіна, Т.

Тульвістэ і інш. У іх навуковых працах адзначаецца, што цікавасць да моўных з’яў, якая ўзнікае ў дашкольнікаў на трэцім годзе жыцця, амаль прападае ўжо ў 6-7 гадоў, і гэта негатыўна ўплывае на далейшае авалодванне дзецьмі багаццем мовы, культурнай спадчынай чалавецтва ўвогуле.

◀ *Што можна аднесці да першага лінгвістычнага адкрыцця дзіцяці?*

Адным з першых лінгвістычных адкрыццяў, якое робяць дзеці ў працэсе авалодвання роднай мовай, з’яўляецца тое, што прадметы маюць свае назвы. Па меркаванні В. Штэрна, гэтую з’яву можна ўжо назіраць ва ўзросце 1г. 6 мес. Да такога адкрыцця дзяцей падводзяць, перш за ўсё, дарослыя, якія кожны раз называюць малому прадмет, як толькі яно звяртае на гэты прадмет сваю ўвагу. Пры гэтым малыя прымаюць у гэтым працэсе самы актыўны ўдзел, пабуждаючы дарослага называць ім як мага больш моўных адзінак і правяраючы правільнасць свайго словаўжывання на практыцы. Вызначыўшы, што кожны прадмет мае пэўную назву, дзіця на працягу некаторага часу знаходзіцца на пазіцыях “славеснага (намінальнага) рэалізма”. Яно лічыць, што гэтая назва з’яўляецца абавязковай ўласцівасцю рэчы і не можа быць зменена чалавекам. Працэс навучання дашкольнікаў мове вызначаецца ў гэты перыяд найбольшай інтэнсіўнасцю.

◀ *Якое ўменне дзяцей даследчыкі адносяць да першапачтковага этапу метамоўнай дзейнасці?*

У двухгадовым ўзросце дзеці вызначаюцца здольнасцю заўважаць і выпраўляць памылкі ў сваёй мове і ў мове іншых. У якасці прыклада гэтай з’явы можна прывесці дзённікавыя запісы А.М. Гваздзёва і іншых даследчыкаў дзіцячага маўлення. Так, Яўген Гваздзёў, ужо ў 2г. 10мес.

адзначаў недахопы ў вымаўленні свайго дваюроднага брата Валодзі: “ Мама, Володя ТАКАЛЯ говорит вместо ТАКАЯ”. Наяўнасць у дзяцей умення заўважаць памылкі ва ўласным маўленні і ў маўленні сваіх ровеснікаў даследчыкі адносяць да пачатковага этапу метамоўнай дзейнасці. Двухгадовыя дзеці здольны заўважаць паспяховасць наладжвання камунікацыі, магчымасць разумення іх выказвання суразмоўнікам. Пры неабходнасці яны ўжо могуць не толькі паўтарыць, але і змяніць свае выказванні каб суразмоўнік мог іх зразумець. У гэты перыяд метамоўная свядомасць дзіцяці найбольш актывізавана, яна выступае як дапамога ў засваенні мовы.

◀ *З якіх кампанентаў складаецца метамоўная дзейнасць дзіцяці ў
раннім узросце?*

У цэлым метамоўная дзейнасць дзіцяці ў раннім узросце, па назіранням В.М. Швеца, уключае наступныя кампаненты: каментарыі сваіх выказванняў у адпаведнасці з асаблівасцямі камунікатыўнай сітуацыі, кантроль за сваёй і чужой дзейнасцю, ацэнку сваіх ведаў мовы, рэфлексію над моўным матэрыялам.

На трэцім годзе жыцця ў дзяцей назіраецца наяўнасць умення мяняць свае маўленчыя паводзіны ў розных гульнях і інсцэніроўках, у залежнасці ад узятых на сябе ролей. Пры пераходзе ад адной ролі да другой дзеці могуць змяніць інтанацыю, лексічны лад мовы. Паступова, з наладжваннем паміж імі зносін ў дзяцей паяўляецца здольнасць да адаптавання ўласнага маўлення да ўмоў зносін, што праяўляецца ў выкарыстанні спецыяльных ветлівых формаў.

У сярэднім дашкольным узросце дзеці складаюць розныя па працягласці сказы ў залежнасці ад таго, з кім яны наладжваюць зносіны. Так, пры размове з двухгадовымі дзецьмі яны карыстаюцца больш кароткімі фразамі, пры размове з аднагодкамі ці дарослымі больш працяглымі. Гэта сведчыць пра тое, што ў чатыры гады дзіця ўжо адчувае наколькі ўдала яно ўступае ў зносіны.

Паступова дзіця адкрывае ў словах іх ўнутраную форму. У яго ўзнікаюць пытанні, чаму дадзены прадмет мае менавіта такую назву. Дзеці нават самі спрабуюць самастойна тлумачыць значэнне слова, зыходзячы з яго гучання : “ *Патэльня – гэта месца, дзе людзі спяць*”. Бывае, што дзіця на самой справе самастойна знаходзіць рэальную этымалогію слова: “*Падбярэзавік – гэта грыб, які расце пад бярозай*”. Вызначэнне дзецьмі значэння невядомага слова часта звязана са спробай растлумачыць гэтае значэнне самастойна, зыходзячы з яго гучання. Даследчыкі адзначаюць, што дзіця нават можа зразумець, што адно слова можа мець некалькі значэнняў. Пра гэта сведчыць той факт, што малыя спрабуюць крытыкаваць некаторыя няўдалыя значэнні слоў на “дарослай” мове. Узорам гэтаму служыць, прыведзеная ў дзённікавых запісах Бельскага, заўвага чатырохгадовага Пеці, наконт таго, што яму не падабаецца слова нож, якім называецца пэўная частка мясарэзкі. “Не завіце яго ножык, а завіце **ЗОРАЧКА**”, -- просіць ён дарослых.

У працэсе свайго метамоўнага развіцця старэйшыя дашкольнікі заўважаюць наяўнасць ў мове амонімаў і імкнуча развесці іх ў сваёй метамоўнай дзейнасці. С.Н. Цэйтлін прыводзіць у сваёй кнізе прыклад, калі шасцігадовая Віка вызначае амаформы “тры” – назоўны склон лічэбніка і “

тры” – загадная форма дзеяслова “церці”. “Глядзі, мама, як цікава я магу сказаць : “раз, два, тры” і яшчэ “тры мяне губкай мацней”.

У чатырох-пяцігадовым ўзросце дашкольнікі адчуваюць, што “дзіцячае”, недасканалае вымаўленне слоў можа прывесці да супадзення іх гукавых абалонак. Так, пяцігадовы Я. Гваздзёў заўважае ў маўленні маленькай Волечкі няправільнае вымаўленне гукаў і адзначае: “Олечка, когда БОЛЬШАЯ называет себя, говорит БАСАЯ как ГОЛАЯ”.

Дзеці вельмі адчувальныя да скажонага гукавога афармлення слоў. Яны ў стане адчуць іх невыпадковы характар. Ужо ў 3-4 гады дашкольнікі могуць правесці некаторыя абагульненні лінгвістычнага характару і вызначыць “чужароднасць” гукавой абалонкі слоў. С.Н. Цэйтлін прыводзіць наступны прыклад: *Леся (2г.6 мес.) заўважыла, што тата гаворыць свіцер, а маці – світэр; Жэня (3г. 11м.) -- што, ў адрозненне ад астатніх членаў сям’і, яго маці і бабуля гавораць крэм і музэй.* У дзённікавых запісах В. Харчанка можна знайсці такі прыклад : “Дарослыя гавораць «паліклініка», а маленькія «піліклініка» (Костя Х., 2 г. 3 м.). Аднак, даследчыкі адзначаюць, што не гледзячы на тое, што ўжо ў 4-5 гадовым узросце дашкольнікі вызначаюцца здольнасцю да адрознення большасці фанетычных супрацьпастаўленняў, яны яшчэ не могуць вызначыць колькасць гукаў і складоў у слове, наяўнасць падобных гукаў ў пэўнай пары слоў, не могуць па інструкцыі прапусціць пачатковы гук пры вымаўленні слова. Гэтыя дадзеныя сведчаць пра тое, што працэс успрымання маўлення не ўключае працэдуру сегментацыі, якая неабходна для графічнага запісу слоў.

Не менш адчувальныя дзеці і да іншых граматычных з’яў, яны ўжо могуць асэнсоўваць катэгорыю рода і ліку назоўнікаў: “Лыжка – жанчына, а

відэлец – мужчына”, – тлумачыць розніцу двух слоў хлопчык ў 3 гады. Цяжкім для дзіцяці з’яўляецца выбар слоў, які звязаны з выначэннем рода назоўнікаў (*два і дзве і абодва і абедзве*). Ад 2г. да 3г.6 мес. дзіця яшчэ не можа выбраць правільную форму лічэбніка. Такая з’ява, на погляд даследчыкаў, звязана з незасвоенасцю дзецьмі роду назоўнікаў.

Па зазначэнні С. Н. Цэйтлін, «дзіця пастаўлена перад неабходнасцю дабываць мову з маўлення, для яго іншага шляху авалодвання мовай проста не існуе». Даследчыца падкрэслівае, што незалежна ад індывідуальных, сацыяльных, нацыянальных адрозненняў паміж дзецьмі агульная стратэгія засваення моўных правілаў для ўсіх адзіная: спачатку дзеці спасцігаюць самыя глыбінныя мадэлі мовы і тыя моўныя правілы, якія на іх заснаваны.

Неабходна адзначыць, што дзеці вельмі рана здольны заняць пазіцыю “назіральніка” у адносінах да сітуацыі зносін і выкарыстання маўлення – яны, як лічыць Р.М. Фрумкіна, значна меней “эгацэнтрычныя”, чым лічыў Ж. Піажэ, які падкрэсліваў, што да пэўнага ўзросту дзіця пераймальна адрасуе сваё маўленне самому сабе. Пацвярджэннем гэтаму служыць не толькі развіццё металінгвістычнай здольнасці дзяцей да роднай мовы, але і развіццё металінгвістычнай здольнасці ў дзяцей-білінгваў. Навукоўцы падкрэсліваюць, што ранняе знаёмства з іншымі мовамі вызывае актыўную металінгвістычную дзейнасць дзіцяці. Увогуле, білінгвізм аказвае стымулюючую ролю на развіццё метамоўнай здольнасці. Металінгвістычныя здольнасці дзіцяці-білінгва пачынаюць праяўляцца з таго часу, калі яно асэнсоўвае, што размаўляе на дзвюх мовах. Г. М. Чыршава ў сваім даследаванні адзначае, што асаблівую цікавасць да мовы дзіця праяўляе ў сітуацыі штучнага білінгвізму, калі маці ўступае ў зносіны з малым на адной мове (рускай), а бацька – на другой (англійскай). Даследчыца адзначае, што

спачатку дзіця, напэўна, лічыць адныя словы “татавымі”, а другія — “матчынымі”, паколькі ўступае ў зносіны ў асноўным толькі з бацькамі. Гэты факт пацвярджае і тое, што яно падзяляе кнігі на бацькавы і матчыны, і строга сочыць за тым, каб кожны дарослы чытаў яму “свае” кнігі. Паступова малое асэнсоўвае, што і іншыя людзі размаўляюць з ім як маці і толькі бацька размаўляе з ім інакш. У тры гады дзіця ўжо разумее, што з бацькай трэба размаўляць па-англійску, а з маці па-руску. Калі маці спрабуе ў гэты перыяд пагаварыць з ім па-англійску, то яно не дазваляе: "Speak Russian".

А.М.Шахнаровіч, Е.І. Ісеніна, К. Ю. Пратасва адзначаюць, што ў дзяцей-білінгваў вельмі рана праяўляецца цікавасць да семантыкі слоў, да таго, што адно і тое ж паняцце можна выразіць як на адной мове, так і на другой. Гэта вызывае ў дзяцей цікавасць да матывацыі найменняў. Выводзячы ўласную этымалогію слоў, дзіця выкарыстоўвае пры гэтым веды дзвюх моў. Яго цікавіць, што азначае тое ці іншае слова на адной і на другой мове.

Асэнсаванне дашкольнікамі граматычных з’яў уплывае на тое, што ўжо нават у 3 гады 2 месяцы дзіця само выпраўляе сябе, калі выкарыстоўвае няправільныя формы ў абедзвюх мовах, а ў 3 гады 4 месяцы ведае, якія гукі ў англійскай і рускай мове яно вымаўляе правільна, а якія няправільна і просіць навучыць яго правільнаму вымаўленню гукаў. Заўважаючы акцэнт

ў маўленні людзей на рускай мове малое паведамляе, што яны гавораць неяк няправільна. Той факт, што дашкольнікі вызначаюць, на якой мове размаўляе іх суразмоўнік з’яўляецца вынікам сфарміраваўшайся ў іх металінгвістычнай здольнасці, гэта значыць здольнасці да аналізу моўных фактаў.